

В.В. Сухонос (мол.), канд. юрид. наук, доц., професор кафедри державно-правових дисциплін ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України”

СТРУКТУРА ПРАВОВОЇ НОРМИ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ПРАВА

Стаття присвячена актуальній проблемі структури правової норми. Зокрема, розглядається питання гіпотези правової норми як обов’язкової умови застосування тієї чи іншої статті, а також санкції, котра розглядається не у галузевому контексті, а у контексті теорії права.

Ключові слова: структура норми права, гіпотеза правової норми, диспозиція правової норми, санкція правової норми, види санкцій правової норми.

Постановка проблеми. Сучасна юриспруденція вже досить давно вирішила питання щодо структури правової норми. Практично ще з радянських часів структура була закріплена в алгоритмі: “Якщо..., то... Інакше...”. При цьому категорія “якщо” означала гіпотезу правової норми, “то” – диспозицію, а “інакше” – санкцію. Утім, багато в чому така структура була викликана не стільки інформатикою, скільки відповідною галуззю права, а саме цивільним правом. Але теорія права з часом розвивається і, на наш погляд, питання щодо структури правової норми потребує повторного розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов’язані із структурою правових норм, почали більш-менш детально розглядатися у вітчизняній юриспруденції наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Зокрема, дореволюційна юриспруденція (М. Коркунов, І. Михайловський, Ф. Тарановський) здебільшого акцентувала свою увагу на двох елементах структури: гіпотезі та диспозиції. В радянські часи вітчизняні правознавці (П. Недбайло, Ю. Ткаченко) включали до структури норми права вже три елементи: гіпотезу, диспозицію і санкцію. Сучасна російська (С. Алексєєв, М. Байтін, А. Венгеров, Р. Мухаєв, В. Перевалов, В. Протасов, І. Рассолов та ін.) та українська (О. Скакун, З. Трофимова та ін.) теорія права мало у чому модернізувала цю структуру.

Невирішені раніше частини проблеми. Аналізуючи праці означених правознавців, ми стикаємося із тією проблемою, що більшість з них так і не подолали недоліки дореволюційної та радянської юриспруденції. Зокрема, це виявляється у тому, що санкція з їхнього боку є лише покаранням за порушення диспозиції, а не елементом правової норми. Інакше кажучи, більшість учених-юристів розглядають структуру норми права не з точки зору теорії права, а з точки зору галузі права (цивільного чи кримінального).

Мета статті – розглянути структуру норми права у контексті теорії права. Для досягнення означеної мети слід вирішити низку наступних завдань. По-перше, загалом охарактеризувати структуру норми права і здійснити загальний огляд сучасного розуміння елементів структури норми права. По-друге, дати нове бачення гіпотези правової норми як першочергової умови застосування статті нормативно-правового акта. По-третє, дати нове бачення санкції правової норми не з галузевої точки зору, а виключно у контексті теорії права.

Виклад основного матеріалу. Структура норми права – це логічно погоджений її внутрішній зміст, обумовлений фактичними суспільними відносинами, що характеризується наявністю взаємозалежних і взаємодіючих елементів, реально виражених у нормативно-правових актах.

Структура норми права розкриває умови, зміст і правові наслідки взаємодії правомочної і зобов’язаної особи. Традиційно вона складається з трьох елементів – гіпотези, диспозиції і санкції.

Гіпотеза – це елемент структури, що вказує на конкретні життєві обставини (умови), за наявності або відсутності яких і реалізується норма права. Тобто гіпотеза надає цим життєвим обставинам юридичного значення. Вона може бути простою або складною. Проста гіпотеза вказує на одну обставину, з якою пов'язана дія норми права. Так, у статті 429 Кримінального кодексу України, що має назву “Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю”, зазначається: “Самовільне залишення поля бою під час бою або відмова під час бою діяти зброєю, – карається позбавленням волі строком від п'яти до десяти років” [2, с. 208]. У даному випадку гіпотезою, по суті, буде лише одна обставина, яка повинна братися до уваги при застосуванні цієї статті: “під час бою”, адже якщо суб'єкт залишає поле бою до бою, то застосовується інша стаття (дезертирство), якщо ж це відбувається після бою, то покарання за кримінальним законодавством може взагалі не відбутися. Аналогічним буде випадок, якщо суб'єкт відмовляється діяти зброєю до бою (може бути встановлено покарання за невиконання наказу, але не за статтею 429 Кримінального кодексу України) чи після бою (ситуація з покаранням також є аналогічною вищезазначеному).

Щодо складної гіпотези, то вона вказує на дві та більше умов, з поєднанням яких пов'язана дія норми права. Наприклад, ч. 1 статті 114 Кримінального кодексу України передбачає: “Передача або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, якщо ці дії вчинені іноземцями або особами без громадянства, – караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років” [2, с. 58]. У цьому разі необхідно, принаймні, поєднання трьох умов, після чого може бути застосована дана стаття:

- 1) наявність спеціального суб'єкта злочину: іноземець або особа без громадянства;
- 2) наявність специфічного предмета злочину – відомості, що становлять державну таємницю;
- 3) наявність мотиву – передача іноземним організаціям чи державам.

Якщо хоча б одна з умов відсутня, то ч. 1 статті 114 застосована бути не може.

Другим елементом структури норми права є диспозиція, котра містить саме правило поведінки, відповідно до якого мають діяти учасники правовідносин. За ступенем визначеності і складом диспозиція може бути абсолютно визначеною, відносно визначеною або альтернативною. При цьому абсолютно визначеною є диспозиція, що чітко визначає права та/чи обов'язки учасників правовідносин, тобто варіант поведінки. Наприклад, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 березня 1965 року “нацистські злочинці, винуваті у найтяжчих злочиннях проти миру і людяності та військових злочинах, підлягають суду та покаранню незалежно від часу, що минув після вчинення злочинів” [4, с. 479].

На відміну від абсолютно визначеної, відносно визначеною є диспозиція, що не містить суттєвих ознак поведінки учасників відносин та повних даних про їх права та/чи обов'язки. Наприклад, стаття 927 Цивільного кодексу України передбачає: “Страховання вантажів, пасажирів і багажу проводиться відповідно до закону” [9, с. 287]. У даному разі, щоб з'ясувати всі права та обов'язки, пов'язані із страхуванням, слід звернутися (так би мовити “віднестися”) до відповідного законодавства про страхування.

І, нарешті, альтернативною є диспозиція, яка характеризується тим, що вказує на декілька правових наслідків, але пропонує настання лише одного з них. Так, стаття 40 Конституції України закріплює: “Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк” [1, с. 14–15]. У даному випадку усім пропонується один з варіантів поведінки: звертатися *індивідуально* чи *колективно*, *письмово* чи *особисто*, до *органів державної влади* чи *органів місцевого самоврядування*, до *посадових* чи *службових* осіб цих органів.

З точки зору теорії права досить цікавим уявляється вирішення питання про співвідношення гіпотези із диспозицією, а саме їх відокремлення одне від одного.

При цьому може існувати як спрощене, так і розширене співвідношення гіпотези з диспозицією. Як приклад, можна навести ч. 1 статті 115 Кримінального Кодексу України: “Вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині...” [2, с. 58]. Спрощене співвідношення дозволяє нам визначити гіпотезу лише як “умисне”, адже саме ця ознака перш за все дозволяє нам застосовувати ч. 1 статті 115, тоді як “протиправне заподіяння смерті іншій людині” є диспозицією. На відміну від спрощеного, співвідношення розширене акт поведінки (диспозицію) зводить виключно до дії чи бездіяльності. Саме тому гіпотезою у даному випадку буде як вищезазначене “умисне”, так і “протиправне” та “іншій людині”. Річ у тому, що окрім гіпотези, яка опирається на “умисність” вбивства на протигагу вбивства “з необережності”, гіпотезою є й ситуація з “протиправністю” та “іншій людині”. Так, “протиправність” є гіпотезою тому, що може існувати *правомірне* “позбавлення життя іншої людини” (солдати, захищаючи Батьківщину, вбивають агресорів; кат, виконуючи смертний вирок, позбавляє життя злочинця за вирок суду; лікар вчиняє акт евтаназії у передбаченому законодавством інших країн випадку). “Інша людина” є гіпотезою тому, що може існувати варіант “себе”: “позбавлення життя себе”, яке не тягне кримінального покарання, а тому застосування ч. 1 статті 115 КК України не передбачає. І нарешті “іншої людини” також є гіпотезою тому, що можливим є варіант “іншої тварини”, яка також не передбачає покарання у порядку ч. 1 статті 115 Кримінального Кодексу України, а встановлює відповідальність за знищення чужого майна.

Але найбільш цікавим елементом, з нашої точки зору, є санкція.

За загальним визначенням, санкція юридичної норми – це “елемент логічної структури загальної норми права (передусім правоохоронної), що вказує на можливі заходи державного впливу на порушника даної норми, головним чином – у формі примусу” [3, с. 427]. Фактично це визначення впливає ще з радянської юриспруденції, коли санкцію норми права розглядали як “ті примусові заходи, що держава спроможна застосувати до порушників даного правила поведінки” [8, с. 441]. Це означало, що санкція норми права застосовувалась лише за порушення диспозиції, що, фактично, було наслідком домінування в радянській теорії держави і права цивілістів, адже саме в радянському цивільному праві існував “державний вплив” саме за порушення диспозиції. Як приклад, можна навести ч. III статті 14 Основ цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік: “...Недотримання форми зовнішньоторгових угод та порядку їх підписання (стаття 125 цих Основ) тягне за собою недійсність угоди” [5, с. 360]. У даному випадку порушення правил щодо форми угоди тягне за собою санкцію – недійсність угоди. Фактично це й означає алгоритм: “якщо..., то... Інакше...”.

Проте такий алгоритм є алогічним для кримінального права. Так, наприклад, ч. 1 статті 119 Кримінального кодексу України передбачає: “Вбивство, вчинене через необережність, – карається обмеженням волі на строк до п’яти років або позбавленням волі на той самий строк” [2, с. 60]. Відповідаючи на питання щодо застосування санкції, ми можемо зробити дещо парадоксальний висновок: у даному випадку санкція встановлюється за “вбивство, вчинене через необережність”, тобто за акт поведінки, що виявляється в дії, спрямованій на позбавлення життя. Інакше кажучи, логічно було припустити, що покарання (санкція) встановлюється за дотримання диспозиції (за *вбивство...*), а не за порушення диспозиції (за *не вбивство...*).

Отже, санкція – це елемент структури, що вказує на несприятливі наслідки, які виникають в результаті як порушення, так і дотримання диспозиції норми права.

Але, на нашу думку, такий підхід є дещо звуженим.

Річ у тому, що санкція, котра вказує лише на несприятливі наслідки, більше притаманна не стільки теорії права, скільки окремим галузям права. Більше того, саме через домінування галузевого, а не загальнотеоретичного, підходу до санкції правової норми у вітчизняній юриспруденції виникла ідея щодо того, що далеко не всі норми права складаються з гіпотези, диспозиції і санкції. І хоча для деяких норм права (зокрема, установчих та декларативних)

таке правило є вірним, але більшість галузей права все ж таки опираються на цю потрібну структуру [7, с. 348–349].

Саме тому, на нашу думку, категорію санкції слід розширити: в теоретико-правовому значенні санкція – це елемент структури, що вказує на *будь-які* наслідки як дотримання, так і порушення диспозиції норми права.

У такому разі ми зможемо визначити санкцію навіть у тому випадку, коли держава не встановлює покарання за порушення диспозиції, а підійти до аналізу структури норми права як до теоретико-правової проблеми, а не до проблеми встановлення покарання за порушення чи дотримання диспозиції.

Що ж стосується видів санкцій, то на сьогодні більшість учених-правознавців виділяють лише один вид санкцій – покарання за порушення (дотримання) диспозиції. Утім далеко не всі підтримують цю точку зору. Так, О. Скакун виділяє три класифікації санкцій. Так, за ступенем визначеності санкція може бути абсолютно-визначеною, відносно-визначеною та альтернативною, а за складом – простою та складною. Утім, ці класифікації можуть застосовуватися також до інших елементів структури норми права. Саме тому найбільш вдалою класифікацією є поділ санкцій за характером наслідків для правопорушника на штрафні (чи карні) та відновлювальні (компенсаційні) [6, с. 315].

Але така класифікація фактично зводить санкцію до акта державного впливу на правопорушника за порушення (дотримання) диспозиції. З нашої ж, теоретико-правової, точки зору, такий вплив випливає з правоохоронної функції держави, а тому такі санкції є *охоронними*.

Проте санкції не вичерпуються лише їх охоронним різновидом. На нашу думку, можна виділити, принаймні, ще два види санкцій.

Першою з них є регулятивна. Наприклад, ч. 1 статті 33 Цивільного кодексу України передбачає: “Неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону” [9, с. 14]. У даному випадку гіпотезою буде: “...укладеного нею самостійно відповідно до закону”, диспозицією “...за порушення договору”, а санкцією “неповнолітня особа особисто несе відповідальність”. Таке спрощене розгалуження випливає з того, що передумовою застосування ч. 1 статті 33 є той факт, що договір було *укладено* неповнолітньою особою *самостійно відповідно до закону* (гіпотеза); акт поведінки виявляється у тому, що неповнолітня особа *порушила договір* (диспозиція); наслідком же такого порушення є те, що неповнолітня особа *особисто несе відповідальність* (санкція). Означена санкція виражається у обов’язку особи нести відповідальність особисто. Отже, на нашу думку, ця санкція є *зобов’язуючою*, а тому регулятивною. Іншим прикладом регулятивної санкції є ч. 1 статті 36 ЦКУ: “Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад (диспозиція), який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або)

керувати ними” [9, с. 15]. У даному випадку характер санкції надає суду право, а тому такий різновид регулятивної санкції є *правомочним*. І, нарешті, третім прикладом регулятивної санкції є ч. 1 статті 267 ЦКУ: “Особа, яка виконала зобов’язання після спливу позовної давності (диспозиція), *не має права вимагати повернення виконаного* (санкція), навіть якщо вона у момент виконання не знала про сплив позовної давності (гіпотеза)” [9, с. 91]. У даному випадку наслідком того, що особа виконала зобов’язання після спливу позовної давності, є заборона вимагати повернення виконаного, а тому така санкція є *заборонною*.

Другий різновид санкцій є виключно теоретичним конструктом. Річ у тому, що іноді наслідок виражається не тільки у тій чи іншій дії або бездіяльності, а й у висновку. Наприклад, ч. 1 статті 115 Кримінального кодексу України передбачає: “Вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, – карається позбавленням волі на строк від семи до п’ятнадцяти років” [2, с. 58]. У даному разі чітко можна виявити охоронну санкцію, але, на нашу думку, тут присутня ще одна санкція: *вбивство*. Це можна зрозуміти, якщо перефразувати означену статтю: “умисне протиправне (гіпотеза)

заподіяння смерті (диспозиція) іншій людині (гіпотеза) є вбивством”. У даному разі вбивство виступає як результат-висновок поведінки (заподіяння смерті). Така санкція, з нашої точки зору, визначається як дефінітивна.

Висновки. Таким чином, говорячи про співвідношення гіпотези і диспозиції у контексті теорії права, ми виділяємо як спрощений, так і розширений варіант їхнього співвідношення. При цьому в останньому випадку диспозиція втілюється виключно в дії або бездіяльності, а усі умови та обставини, які супроводжують її, є гіпотезою. Що ж стосується санкції, то з нашої точки зору, вона є лише конструктом, котрий вказує на наслідки дотримання або порушення диспозиції норми права. При цьому санкції можуть поділятися як на охоронні (карні та відновлювальні), так і на регулятивні (правомочні, зобов’язальні та заборонні) та дефінітивні. І якщо правомочна санкція виступає у вигляді надання права у відповідь на дотримання або порушення диспозиції, а зобов’язальна санкція – це обов’язок, який з’являється унаслідок порушення або дотримання диспозиції, то заборонна санкція є заборорою, котра впливає з порушення або дотримання диспозиції норми права. Щодо дефінітивної санкції, то нею є будь-яке легальне визначення будь-якої юридичної категорії.

Список літератури

1. Конституція України: станом на 1 січня 2006 року. – Х. : ІГВІНІ, 2006. – 64 с.
2. Кримінальний кодекс України: станом на 5 квітня 2001 р. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 240 с.
3. Нагребельний В. П. Санкція / В. П. Нагребельний, Л. М. Стрельбицька, Р. А. Усенко // Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 5: П-С / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. – К. : Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2003. – С. 427–428.
4. О наказании лиц, виновных в преступлениях против мира и человечности и военных преступлениях, независимо от времени совершения преступлений. Указ от 4 марта 1965 г. // Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР: в 2 т.: Т. 2: Разделы 10 – 12 / ред. В.И. Васильев, Р.Н. Владимирцев, Л.П. Грачев [и др.]. – М. : Изд-во “Известия Советов депутатов трудящихся СССР”, 1968. – С. 478–479.
5. Основы гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик от 8 декабря 1961 года // Там само. – С. 353–399.
6. Скаун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скаун; Министерство внутренних дел, Университет внутренних дел. – Харьков : Консум, Университет внутренних дел, 2000. – 704 с.
7. Сухонос В. В. Теорія держави і права : навчальний посібник / В. В. Сухонос; Мін-во освіти і науки України, УАБС НБУ. – Суми : Університетська книга, 2005. – 536 с.
8. Теория государства и права : учебник / ред. К. А. Мокичев; Министерство высшего и среднего специального образования СССР, Всесоюзный юридический заочный институт. – М. : Юридическая литература, 1971. – 632 с.
9. Цивільний кодекс України: станом на 16 січня 2003 р. – Х. : Одіссей, 2003. – 408 с.

Summary

The author explores the structure of legal regulation. The hypothesis of legal regulation as obligatory condition of application of one or another article is analyzed, and also vindicatory part not as a particular branch context is examined, but in the context of law theory.

Отримано 15.03.2009